

gibi bir kısım Kürtler tarafından da benimsenen ve bâtinî karakterli bir fırka olan Ehl-i Hak veya diğer adıyla Yâr-sânîlik (Yâr-sânîyye) İran'da büyük ölçüde Kürtler'in yaşadığı Kirmanşah ve Luristan bölgelerinde doğmuş ve bugün de aynı coğrafyada yaşamaktadır. Kuzey Irak'ta Süleymaniye, Kerkük ve Musul şehirlerinde yaşayan az sayıdaki Ehl-i Hak mensubu, yerel halk tarafından Kâkâî (Kâkiyye, Kâkâiyye) diye adlandırılır. Hz. Ali'yi ilâh kabul etme inancını benimseyen Alilâhîler'e benzer bir hulûl anlayışına sahip olan ve kadîm İran dinlerinin etkisi görülen Ehl-i Hak inancı Kızılbaşlığı çağrıştırmasına rağmen aralarında önemli farklılıklar vardır. Ehl-i Hak mensubu Kürtler'in dili daha ziyade Goranca'dır (Minorsky, sy. 40-41 [1920], s. 19-97; Bruinessen, s. 44; Hamzeh'ee, s. 72, 86 vd.; ayrıca bk. EHL-i HAK).

5. Yezîdîlik. Kürtler arasında görülen dinî inançlardan biri de Yezîdîlik'tir. Musul'a bağlı Şeyhan'da bulunan Bâadre ve Ba'sîka köyleri müstesna Yezîdîler'in tamamı Kürtler'den oluşmaktadır. İbadet dilleri genelde Kurmanca'dır. Ancak Yezîdîler, kendilerini etnik-dinsel bir kimlikle tanımlamaya özen gösterdiklerinden bir kısım Yezîdîler diğer Kürtler'den ayrılma özelliklerine vurgu yapmaktadır. Günümüzde Ezîdîlik olarak da adlandırılan bu inanç grubu, bâtinî karakter taşıması ve pek çok inançtan öğeler almasının da etkisiyle oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu sebeple araştırmacılar adı ve kökeni hakkında farklı tezler ileri sürmüştür. Bir kısmı Yezîdîliğin eski İran dinleri Zerdüştilik, Sâbîlik, Maniheizm ve Mitraizm gibi inançların devamı veya değişmiş şekli olduğunu iddia ederken bir kısmı da Yahudilik ve Hıristiyanlığa dayandığını belirtmektedir. Yezîdîler ise kendi kökenlerini Hz. Âdem'e kadar gerilere götürürler. Ancak klasik İslâm kaynakları ile Yezîdîler'in klasik dinî metinleri incelendiğinde Yezîdîliğin kökeninin İslâm mutasavvıflarından Adî b. Müsâfir (ö. 557/1162) ve onun kurduğu Adeviyye tarikatına dayandığı anlaşılır. Klasik Yezîdî dinî metinlerinde Adî b. Müsâfir öncesine ait herhangi bir referans bulunmamaktadır.

Emevî kökenli Ehl-i sünnet mensubu bir âlim ve mutasavvıf olan Adî b. Müsâfir, Musul'un kuzeyindeki Lâleş'te (Lâliş) bir zâviye inşa etmiş, ömrünün sonuna kadar münzevi bir hayat sürüp ilim ve irşadla uğraşmıştır. İrşad faaliyetleri sonucu tarikatı Kürtler arasında büyük oranda yayılmış, bundan dolayı kendisine "şeyhü'l-Ekrâd" lakabı da verilmiştir. Adeviyye tarikatı Suriye ve Mısır'da varlığını XVI. yüzyıla kadar

sürdürmesine rağmen sonraları Sünnîler arasında müntesibi kalmamıştır. Hakkâri bölgesindeki Adeviyye ise bâtinî karakterli Yezîdîliğe dönüşmüştür. Adeviyye tarikatının ne zaman tasavvufî bir yapıdan Yezîdîliğe dönüştüğü henüz tam olarak bilinmemekle beraber bugünkü şekliyle Yezîdîliğin farklılaşma sürecinde Hakkâri ve çevresinde kalan tarikat mensuplarının önemli bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. XIII. yüzyıldan itibaren Şîîler'in I. Yezîd'e lânet etmesi üzerine kendisine bağlı topluluk Yezîd'i savunmuş, Şeyh Adî ve Yezîd b. Muâviye konusunda aşırılığa saparak farklı bir hüviyete bürünmüştür. Özellikle Şeyh Hasan'ın vefatı üzerine tarikat mürşidsiz kalmış, mensupları eski din ve kültürlerle yoğrulmuş fikirlere sahip yeni bir dinî yapılanmaya gitmiş ve süreç içinde büyük değişim göstererek Yezîdîliğin nüvesini oluşturmuştur. XIV. yüzyılda en önemli yedi Kürt aşiretinin Yezîdî olduğu, bu aşiretlerin en geç XV-XVI. yüzyıllarda Musul, Süleymaniye, Halep, Kilis, Maraş, Van, Cizre, Diyarbakır ve Mardin gibi geniş bir coğrafyada yayılarak bölgenin siyasî gelişmesinde rol oynadıkları, bazan Safevîler'in bazan da Osmanlılar'ın hâkimiyeti altına girdikleri kaydedilmektedir (Şeref Han, s. 209, 315-317, 355, 368, 392).

Osmanlı döneminde genelde müslüman nüfus içinde kabul edilen Yezîdîler, itikadî açıdan yaşadıkları farklılaşmalar sebebiyle Sünnî Kürtler'den ayrı mütalaa edilmekte ve itikadî bozuk taife olarak isimlendirilmekteydi. Şeref Han'ın naklettiğine göre Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman dönemlerinde devlet tarafından kısa süreli de olsa Yezîdîler'e Kilis ve Revândîz beylikleri verilmişti (Şerefnâme, s. 317-318, 355, 368-369). Ancak tarihî süreçte Yezîdîler gerek Osmanlılar'la gerekse iç içe yaşadıkları Sünnî Kürt yerel yöneticilerle gerilimler yaşamışlardır. Bu gerilimlerin arkasında siyasî sebeplerin yanı sıra Melek Tâvûs inancı gibi sapkın inançlar da yatmaktadır.

Günümüz Yezîdîleri'nin çoğunluğu merkezleri durumundaki Musul'un Şeyhan ve Cebelisincar bölgelerinde yaşarlar. Suriye, Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Moskova ve İran'da çok sınırlı sayıda Yezîdî vardır. Daha çok Mardin, Şırnak, Şanlıurfa, Diyarbakır, Siirt, Batman ve Hakkâri illerine bağlı köylerde ve mezralarda yaşamakta olan Türkiyeli Yezîdîler, 1970'li yıllardan itibaren gerek sosyal ve siyasal sebeplerle gerekse iş bulmak amacıyla Türkiye'nin farklı şehirlerine ve Avrupa'ya göç ettiler. Göçlerden sonra söz konusu illerde sayıları büyük

ölçüde azaldı, kimi Yezîdî köyleri ise tamamen boşaldı. Nüfusları hakkında çelişkili rakamlar verilmekteyse de 600-650.000 arasında bir nüfusa sahip oldukları tahmin edilmektedir. Bunun 40.000'i Avrupa'da, 80.000'i Kafkasya ve Rusya'da bulunmaktadır. Türkiye'de yaşayan Yezîdîler'in nüfusu hakkında da güvenilir istatistikî veriler bulunmadığı için 3000'den 70.000'e kadar değişik rakamlar verilmektedir (ayrıca bk. ADÎ b. MÜSÂFİR; YEZİDİYYE).

BİBLİYOGRAFYA :

- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Beyrut 1989, III, 412; Şeref Han, *Şerefnâme: Dîroka Kurdistanê* (trc. Ziya Avcı [Soranca'dan Kurmanca'ya]), İstanbul 2007, s. 209, 315-317, 355, 368-369, 392; İsmâil Bek Çöl, *el-Yezîdiyye kadîmen ve hadîşen*, Beyrut 1934; Abbas el-Azzâvî, *Târîhu'l-Yezîdiyye ve aşlû 'akîdetihim*, Bağdad 1354/1935, s. 38-158; Siddîk ed-Dehlûcî, *el-Yezîdiyye*, Musul 1949, s. 43-351; Abdürrezzâk el-Hasenî, *el-Yezîdiyyûn fi hâzîrihim ve mâzîhim*, Sayda 1951, s. 7-31; Tavfiq Wahby, "The Remnants of Mithraism in Hatra and İraqî Kurdistan, and its Traces in Yazidism", *School of Oriental and African Studies*, London 1962, s. 15-16, 21; M. Reza Hamzeh'ee, *Yaresan (Ehl-i Hak)* (trc. Ergin Öpengin), İstanbul 1990; R. Lescot, *Yezîdîler: Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezîdîleri* (trc. Ayşe Meral), İstanbul 2001, s. 41-73; J. S. Guest, *Yezîdîlerin Tarihi* (trc. İbrahim Bingöl), İstanbul 2001, tür.yer.; M. van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet* (trc. Banu Yalkut), İstanbul 2003, s. 44-47; Züheyr Kâzım Abbûd, *Tâvûs Melek*, Süleymaniye 2005, s. 141-181; Christine Allison, *Yezîdî Sözlü Kültürü* (trc. Fahriye Adsay), İstanbul 2007, s. 44-103; Philip G. Kreyenbroek, *Avrupa'da Yezîdîlik: Farklı Kuşaklar Dinleri Hakkında Konuşuyor* (trc. Hikmet İlhan), İstanbul 2011, s. 39-57; a.mlf. – Xelîl Cundî Reşow, *Tanrı ve Şeyh Adî Kusursuzdur: Yezîdî Tarihinden Kutsal Şiirler ve Dinsel Anlatılar* (trc. İbrahim Bingöl), İstanbul 2011, s. 23-76; Metin Bozan, *Şeyh 'Adî bin Müsâfir: Hayatı, Menkıbevi Kişiliği ve Yezîdî İnançındaki Yeri*, İstanbul 2012, s. 18-177; V. Minorsky, "Notes sur la secte des Ahlê-Haqq", *RMM*, sy. 40-41 (1920), s. 19-97; sy. 44-45 (1921), s. 205-302; Chaukeddin İssa, "Yezîdî İbn Muaviyye ve Yezîdîler", *Dengê Êzîdiya*, sy. 6-7, Oldenburg 1997, s. 22-25; Ahmet Taşgın, "Yezîdiyye", *DİA*, XLIII, 525-527.

METİN BOZAN

III. DİL ve EDEBİYAT

1. Dil. Kürtçe Hint-Avrupa dil ailesinin İrani diller kolunun kuzeybatı grubuna girer. İrani dillerin genelde üç aşaması olduğu kabul edilir. Son aşama İslâmî dönemle başlamış olup orta aşama milâttan önce III. yüzyıla, kadîm aşama ise milâttan önce 2000 yıllarına kadar gider. Orta dönem İrani dillerine ait belgeler kadîm döneme göre daha çoktur. Bu dillerin en önemlileri Partça (m.ö. 200 – m.s. 220) ve Orta Farsça'dır (220-650). Her ikisi de Batı İrani dil grubuna girmekle beraber Partça kuzeybatı, Orta Farsça ise güneybatıda yayılmış-

tır. Kürtçe orta dönemdeki kökeni Partça, kadîm dönemdeki kökeni Medce (m.ö. 700-500) olan kuzeybatı grubuna giren bir dildir. Fonetik açıdan bakıldığında Zazaca (Zazakî) ve Goranca'nın (Goranî) Partça'ya en yakın Kürdî diller olduğu İranistler tarafından kabul edilmektedir. Diğer Kürdî diller olan Kurmancca (Kurmançî) ve Soranca'nın (Sorani) Partça'nın devamı olması meselesi tartışma konusudur. Bununla birlikte Partça bazı cümlelerle günümüz Kurmancca'sındaki karşılıkları arasında görülen benzerlik (bk. Boyce, II, 34) şaşırıcı bir şekilde Kurmancca'nın Partça ile olan yakınlığını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Kürtçe'nin kadîm dönemdeki öncüsü olduğu iddia edilen Medce ile olan ilişkisi de Kürtçe'nin kökeninin Medce'ye kadar gittiğine dair genel bir kabule dayanmaktadır. Ancak günümüze ulaşan Medce bir metin bulunmadığı için bu ilişkiyi belgelendirmek güçtür (XV. yüzyıla ait Ermeni alfabetiyle yazılmış bir yazmadaki Medce dua cümlesinin Kürtçe ile irtibatı hakkında bk. Mackenzie, s. 354-355).

Kürtçe'nin tasnifine gelince, Şeref Han'ın daha 1594 yılında Farsça olarak kaleme aldığı eserinde Kürt topluluk ve aşiretlerini dil, gelenek ve sosyal konumları açısından Kurmanca, Goran, Lur ve Kelhûr olmak üzere dört guruba, dolayısıyla Kürtçe'yi de günümüz tasnifleriyle büyük bir paralellik içerisinde Kurmancca (Kurmançî), Goranca (Goranî), Lurca (Lurî) ve Kelhûrca (Kelhûrî) olmak üzere dört kola ayırması dikkat çekicidir (bk. *Şerefnâme*, s. 101). Bugünkü tasniflerin Şeref Han'dan ayrılan yönü dördüncü kola üçüncü kol içerisinde yer verilmesidir. Kurmancca kolu kendi içerisinde Yukarı (Kuzey) Kurmancca ve Aşağı Kurmancca olarak iki alt kola ayrılmakla birlikte, günümüzde Kurmancca dendiğinde sadece Yukarı Kurmancca anlaşılmakta, Aşağı Kurmancca ise Soranca diye adlandırılmaktadır. Yukarı Kurmancca'nın Bâyezîdî, Hekkârî, Botî, Aşîti, Bâdîni ve Fîratî; Aşağı Kurmancca'nın ise Mûkriyânî (Mehâbâdî), Erdelânî (Sineyî), Bâbânî (Silêmânî), Germiyânî (Kerkûkî), Çomanî, Kellarî, Piştderî ve Hewlêrî gibi ağızları vardır. Şeref Han'ın tasnifine göre Kürtçe'nin ikinci kolu olan Goranca günümüzde dil bilimciler tarafından Zazaca ile birlikte "Goranî-Zazakî" şeklinde anılmaktadır. Şeref Han'ın "Kürdistan'ın Diğer Bazı Bey ve Hükümdarları" başlığı altında Eğil, Palu, Çermik ve Süveydî gibi Zaza beyliklerine Kürt beylikleri içerisinde yer vermesine rağmen (*Şerefnâme*, s. 259, 274-286) Kürt toplulukları, aşiretleri ve

dilleri arasında Zazaları ve Zazaca'yı saymaması, onun da günümüzdeki yaklaşımlara uygun olarak Zazaca ile Goranca'yı aynı kategoride kabul ettiğini gösterir. Bu kol doğal olarak kendi içinde Goranca ve Zazaca diye iki alt kola ayrılmaktadır. Goranca kolunun Hevremî, Bâcelânî, Şebekî ve Şârezürî; Zazaca kolunun da Der-simî, Pâlûyî, Pîrânî, Sveregî gibi ağızları bulunmaktadır. Kürtçe'nin üçüncü kolu olan Lurca'nın ise Kirmaşanî, Behtiyârî, Hânekinî, Mendelâvî, Kasırşîrînî, Feylî, Lekî, Kelhûrî ve Mâmesânî gibi ağızları vardır. Şeref Han'ın tasnifine göre Kürtçe'nin dördüncü kolu olan Kelhûrca'nın aslında Lurca'nın bir ağız olduğunu kabul etmek, dolayısıyla Kürtçe'yi üç kol şeklinde tasnif etmek daha uygun görünmektedir.

Şeref Han'ın bu dörtlü taksimi daha XX. yüzyılın başlarında Diyarbakırlı Ziya Gökalp ve Süleymaniyeli Tefîk Vehbi gibi isimler tarafından temel alınmıştır. Gökalp bu kolları kadîm Kürtçe'de birleşen Kürdî diller olarak nitelendirmektedir (*Kürt Aşiretleri*, s. 24-25). Kolların her birinin kendi bölgesinde müstakil bir şekilde gelişmesi, muhatapların birbirini anlamaları ve her birine ait müstakil bir edebiyatın oluşması, Gökalp'in bu kolları Kürtçe'nin lehçeleri olarak değil, kökenleri kadîm Kürtçe'ye dayanan müstakil diller olarak nitelendirmesini haklı kılmaktadır. Kürtçe'nin dağılışına bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkar: Kurmancca Türkiye sınırları içindeki Kürtler'in büyük bir bölümü ile Suriye, Ermenistan, Gürcistan, Afganistan ve Kazakistan'daki Kürtler'in tamamı, Irak ve İran Kürtleri'nin bir bölümü tarafından; Soranca, Goranca ve Lurca Irak ve İran Kürtleri'nin bir bölümü tarafından; Zazaca da Türkiye Kürtleri'nin bir bölümü tarafından konuşulmaktadır. Kürtçe'nin bu kolları içerisinde en yaygın olanı Kurmancca'dır. Kürtçe'nin izoglosslarına bakıldığında fonolojik açıdan Kurmancca ve Soranca'nın kendi aralarında bir grup, Goranca ve Zazaca'nın ise bir başka grup oluşturdukları görülmektedir. Bu da yukarıda verilen tasnifle tam bir paralellik arzeder. Yapısal olarak bakıldığında Kürtçe'nin, kelimelerin aldıkları ön ek ve son eklerle çekimli, kelimelerin yapısındaki ses değişimleri ve büküm ekleriyle de bükümlü bir dil özelliğini taşıdığı görülmektedir.

2. Edebiyat. a) Yazılı/Klasik Edebiyat. İslâm öncesi dönemden günümüze ulaşmış yazılı Kürtçe'ye dair herhangi bir belgenin varlığı tartışmalıdır. Kürtçe oldukları söylenen belgelerin bir kısmının

(Avesta ve Hevreman yazıtları) Kürtçe olduğu hususunda görüş birliği bulunmamakta, bir kısmının da (Boraboz ve Halil Mendelîcî'nin şiirleri) gerçekliği ile ilgili şüpheler ileri sürülmektedir. Bununla birlikte Keldânî yazarı İbn Vahşiyye'nin (IV./X. yüzyıl) kendi dönemine kadar dünyada kullanılan alfabeler hakkında yazdığı *Şevku'l-müstehâm fi mârifeti rumûzi'l-aqlâm* adlı eserinde verdiği bilgiler Kürtçe'nin en azından orta dönemlerine ait önemli ipuçları sunmaktadır. Müellif bu eserde Bînûşâd ve Mâssî-Sûrâtî Kürtleri'ne has bir alfabenin var olduğunu, kendisinin bu alfabe ile yazılmış otuz eseri gördüğünü, bunlardan biri üzüm ve hurma bağları, diğeri su kaynakları hakkında yazılmış olan iki tanesini Kürtçe'den Arapça'ya çevirdiğini ifade etmektedir (s. 134-135). *Şevku'l-müstehâm*'da Mâssî-Sûrâtî alfabesindeki harf şekilleri de yer almakta, ancak bu alfabe ile yazıldığı söylenen söz konusu eserlerin âkabeti konusunda elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Kürtler'in yazılı edebiyatı İslâmî dönemle birlikte başlar. X. yüzyılda Saffârîler döneminde ilk Farsça edebî ürünler, Hasanveyhîler döneminde de ilk Kürtçe edebî ürünler ortaya çıktı. Bu dönemdeki Kürtçe edebî ürünler Lurca olduğundan, Kürtçe'nin edebî eserler verilen ilk kolunun Lurca olduğu söylenebilir. XIV-XV. yüzyıllarda Goranca, XVI. yüzyılda Kurmancca, XIX. yüzyılda Soranca (Aşağı Kurmancca) ve nihayet XX. yüzyılda Zazaca edebî ürünler verilmeye başlandı. Lurca edebî eser yazan en önemli isim Baba Tâhir-i Uryân'dır (ö. 447/1055 [?]). Baba Tâhir az sayıda gazel yazmış olmakla beraber asıl olarak "dübeytî" adı verilen kıtalarıyla şöhret kazandı. Kimliği hususunda tartışmalar olsa da nisbet edildiği Hemedan şehrinin tarihî dönemlerde Medler'in, kendi zamanında ise Hasanveyh hükümetinin başşehri olması Baba Tâhir'in Kürt menşesine işaret etmektedir. Bunu destekleyen bir diğer husus da Baba Tâhir'in mensup olduğu Lurca'nın tarihî kaynaklarda Kürtler'in bir kolu olarak gösterilmesidir. Aynı dönemde yaşayan Fars şairlerinin kullandıkları dil günümüz Farsçası ile paralellik arzederken Baba Tâhir'in dilinin farklılık arzemesi ve Baba Tâhir'e ait dübeytlerdeki pek çok orijinal kelimenin kâtipler tarafından Farsça versiyonlarıyla değiştirilmiş olması bu şiirlerin Farsça olmadığını açıkça ortaya koyar (bk. BABA TÂHİR-i URYÂN). Baba Tâhir'den sonra Lurca yazan pek az sayıda şair yetişmiş olmakla birlikte daha sonraki yüzyıllara ait olan ve

üzerinde "Lurî" kaydı bulunan bazı şiirler günümüze ulaşmıştır. XV. yüzyılda yaşayan Ebû İshak Hallâc-ı Şîrâzî'nin *Dîvân-ı Ef'ime*'sindeki bir şiirle 1784'te yazılan ve Petersburg'da muhafaza edilen bir şiir mecmuasında Kâdî Mengûre ve Şehmîr-i Lur'a ait şiirler buna örnek olarak verilebilir.

İran sahasında Kürt edebiyatı başta Hevreman olmak üzere Luristan ve Erdelân bölgelerinde Goranca'nın bir kolu olan Hevremanca (Hewremî) sayesinde gelişti. Hevreman bölgesinde daha X. yüzyılda Yârsân/Ehl-i Hak inancına mensup pîrler arasında ortaya çıkan ve son yüzyılda yazıya geçirilen Yârsân sözlü edebiyatı bir yana yazılı Goran/Hevreman edebiyatının bilinen ilk temsilcisi, *Perişannâme* adlı mesnevisi günümüze ulaşan Hurûfî ve Şîf meyillere sahip Melâ Perişân-i Dîneverî'dir (ö. 824/1421). Melâ Perişân'dan sonra yazılı Goran edebiyatı özellikle Erdelân beylerinin himayesinde XIX. yüzyılın ortalarından bu beyliğin yıkılışına kadar kesintisiz biçimde varlığını sürdürdü. XVI ve XVII. yüzyıllarda İl Beg-i (El Begê) Câf, Yûsuf Yâske, Şeyh Ahmed-i Tehtî Merdûhî ve Bîserânî gibi şairlerin yetiştiği Goran edebiyatı XVIII. yüzyıl itibarıyla büyük bir gelişme kaydetti. Bu dönemin en önemli şairlerinden sayılan Hânâ-yi Kubâdî eserlerinin başında Kürt diline özel vurgu yaparak Nizâmî-yi Gencevî'nin izinde *Hüsrev û Şîrîn*, *Leylâ û Mecnûn*, *Yûsuf û Züleyhâ*, *Sultan İbrahim*, *Noşafêrîn* ve *İskendernâme* adlı beş mesnevisini (hamse) kaleme aldı. Kubâdî ile çağdaş olan Elmâs Hân-i Kendoleyî de onun gibi *Leylâ û Mecnûn* mesnevisinin yanı sıra *Rüstem û Sührâb* (*Zorâb*) ve benzeri pek çok epik mesnevi yazdı. Velî Dîvâne (1745-1801), Rencûrî-yi Kerkûkî, Mirza Şeffî-i Câmêrîzî, Gulâm Rîzâ-yî Erkevâzî, Seydî, Seyyid Ya'küb-i Mâhîdeştî, Melâ Fettâh-ı Cebbârî, Melâ Veledhân, Ahmed Beg-i Komâsî, Mevlvî, Sâlih, Kâdir, Tâhir ve Mirza Halîl (ö. 1923) gibi isimler XVIII ve XIX. yüzyıllarda yetişen önemli Goran şairleridir. Klasik Goran edebiyatının dikkat çekici bir özelliği, Firdevsî'nin *Şehnâme*'sindeki tarihî-efsanevî olayların tek tek Goranca'ya aktarılması ve bu eserlerin tamamının kolektif bir şekilde *Şehnâme-i Kürdî* olarak adlandırılmasıdır. Goran edebiyatında *Şehnâme-i Kürdî* kategorisine giren otuz kadar eser tesbit edilmiştir ki bunların beyit sayısı 60.000'i geçmektedir. *İran û Tûran* (7000 beyit), *Heft Leşker* (5500 beyit), *Menice û Bîjen* (2080 beyit), *Rüstem û Zenûn* (1280

beyit), *Rüstem û Sührâb* (1100 beyit) mesnevileri bu tür eserlere örnek olarak verilebilir (Çemenara, s. 136-137). Kendoleyî'nin *Rüstem û Sührâb*'ı gibi bazıları dışarıda bırakılacak olursa bu mesnevilerin nâzımları bilinmemektedir. Klasik Goran edebiyatının tamamında görülen ve onu daha sonra gelişecek olan klasik Kurmanc ve Soran edebiyatlarından ayıran en önemli özellik şiirlerin aruz vezniyle yazılmamış olmasıdır. Goran şairleri millî vezin olarak da adlandırılan ve kendi içerisinde beşerli iki parçaya bölünen onlu hece veznini kullandılar. Bu edebiyatın bir diğer özelliği de aşk ve kahramanlık mesnevilerinin yanı sıra divanlarda da nazım şekli olarak mesnevi kalıbının kullanılmış olmasıdır.

Kürt edebiyatının diğer ana kollarına göre daha geniş bir coğrafyaya yayılan Kurmanc edebiyatı ilk ürünlerini XV-XVI. yüzyıllarda verdi. Her ne kadar Abbâsîler döneminin ikinci yarısında (X-XIII. yüzyıllar) Kürtler'le ilişkilendirilen Revvâdîler, Şeddâdîler, Hezbânîler, Mervânîler ve Eyyûbîler gibi hânedan ve devletler kurulmuşsa da bu dönemde kurumsallaşmasını henüz tamamlamış olan medreselerde eğitim dilinin Arapça olması ve hâkimiyetlerinin dilde dönüşümü sağlayacak kadar uzun bir süre devam edememesi bu hânedanlar döneminde Kürtçe'nin yazı ve edebiyat dili haline gelmesine imkân vermedi. Bununla birlikte aynı dönemde Hasan-ı Peşnevî gibi Arapça şiir yazan Peşnevî Kurmanc Kürtleri'ne mensup (günümüzün Şırnak bölgesi) bir şairin şiirlerinde milliyetini ve Mervânî Devleti'ni (983-1085) övünç kaynağı haline getirmesi daha o dönemde Kürtçe'ye karşı bir ilginin başladığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

XIII. yüzyılda Abbâsî Devleti'nin ve adı geçen hânedanların ortadan kalkmasının ardından Çödenlerik (Hakkârî), Cizre, Bitlis, Âmediye ve Senendec gibi şehirlerde yerel Kürt beylikleri kuruldu. XVI. yüzyıla gelindiğinde bu beylikler hem güçlendi hem de sayıları arttı ve özellikle Çaldıran Savaşı'ndan sonra bölgede oluşan nisbî sükûnet ortamının da etkisiyle hemen hemen bütün beylik merkezlerinde yeni büyük medreseler kuruldu. Bu medreselerde verilen Kürtçe eğitim ve dönemin siyasî istikrarı Kurmanca'nın yazı ve edebiyat dili haline gelmesini sağladı. Bunun doğal bir sonucu olarak Osmanlı sahasında Kurmanc edebiyatı ortaya çıkıp gelişti. Rusya Kürdoloji ekolü Kurmanc şairlerini XVI. yüzyıldan çok daha gerilere kadar götürmüştü de (Jaba, s. 7-11) günümüzde ortaya çıkan belgeler bu şairlerin o kadar erken bir ta-

rihte yaşadıklarını iddia etmeyi imkânsız hale getirmektedir. Eldeki bütün veriler Kurmanc edebiyatının büyük ekseriyetle XVI. yüzyılda doğduğunu gösterir. Bitlis doğuş döneminde Kurmanc edebiyatının önemli bir merkezidir. Yavuz Sultan Selim için yazdığı *Selîmnâme*'si ile tanınan ve Kürtçe dahil altı dilde şiir yazdığı bizzat kendisi ifade eden Şükrî-yi Bitlisî'nin (ö. 937/1531 [?]) şiirleri (*Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısım*, s. 233) ve Bitlis civarındaki Derzin Beyliği'nde yirmi beş yıl beylik görevinde bulunan Mîr Ya'küb-i Zirkî'nin (ö. 986/1579) divanı (*Şerefnâme*, s. 333) gibi bu dönemde verilen edebî ürünler günümüze ulaşmamıştır. Yine bu dönemde Âmediye Beyliği'nde yaşayan Hamîdî'nin, Âmediye beyi Sultan Hüseyin-i Velî (ö. 1573) için yazdığı kaside ise yakın dönemde gün yüzüne çıkmıştır (Doskî, s. 19).

Rusya Kürdoloji ekolüne göre X. yüzyılda yaşamış olan Alî-yi Harîrî (Eliyê Herîrî), pek çok araştırmada ise XI. yüzyılda yaşayan en eski Kürt şairi olarak kabul edilmektedir. Ancak diğer Kurmanc şairlerinin tamamının XVI. yüzyıl ve sonrasında yaşamış olması, daha önceki yüzyıllarda Kurmanc edebiyatının ortaya çıkması için uygun bir ortamın teşekkül etmemiş olması gibi hususlar Harîrî'nin de XVI. yüzyılda yaşamış olabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte Şeyh Ahmed-i Hânî'nin (ö. 1119/1707 [?]) kendisinden önce yaşamış Kürt şairlerini zikrederken Faki-yi Teyrân (ö. 1050/1640 [?]) ve Molla Cezerî'den (Melâ-yi Cizîrî; ö. 1050/1640) önce Harîrî'ye değinmesinden de anlaşılacağı üzere ona şiirleri günümüze ulaşan en eski Kurmanc şairi gözüyle bakılabilir. Günümüzde Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi sınırları içindeki Harîrî kasabasına nisbetle anılan bu şairin bir divançe oluşturacak sayıda şiiri ve *Borê Qer/Qewlê Hespê Reş* adında cenknâme türünde bir manzumesi bugüne ulaşmıştır.

Kürt edebiyatının en tanınmış şahsiyetlerinden olan Molla Cezerî, Cizre'deki Kırmızı Medrese'de müderrislik yapmış, Cizre beylerinin saray şairi olmuş ve onların özel kabristanına defnedilmiştir. Kürt edebiyatının tamamı düşünüldüğünde ilk Kürtçe mürettep divanın sahibi olan, Kürtçe gazel türünün kurucusu sayılan ve ilâhî aşk ile tasavvufî irfanı en iyi şekilde terennüm eden Molla Cezerî Kürt edebiyatında bir ekol olmuş ve kendisinden sonraki hemen her Kürt şairini bir şekilde etkilemiştir (bk. Molla Cezerî). Cizre'ye gelip Molla Cezerî ile müşâarede bulunan iki çağdaşı, Müküslü (Bahçesaray)

Faki-yi Teyrân ile Hakkâri beylerinden "Sabûrî" mahlaslı Mîr İmâdüddin de yine bu dönemin dikkat çeken şairleridir. Mîr İmâdüddin'den günümüze bir miktar şiir, Teyrân'dan ise hacimli bir divan ulaşmıştır. Klasik şiirle halk şiiri arasında bir köprü vazifesi gören Teyrân'ın şiirlerinde sade bir dille tabiat, su ve hayvan temalarına önem verdiği görülmektedir. Onun edebî eserleri arasında Doğu kültüründen ilhamla yazmış olduğu *Şeyhê San'ân* ve *Bersisê Âbid* manzumelerini, Mervânîler döneminde günümüz Silvan şehrinde meydana gelen *Zembîlfiroş* adlı aşk hikâyesini ve 1609-1610 yıllarında İran'daki Dimdim Kalesi'nin sahipleri olan Bradost Kürtleri ile İran Şahı Şah Abbas arasında vuku bulan savaşta yok olan Kürtler'in trajedisini ele aldığı *Beyta Dimdim / Kela Dimdim* manzumesini de zikretmek gerekir (bk. FAKÎ-yi TEYRÂN).

XVII. yüzyılda bu şairlerden sonra gelen ve dikkati çeken bir diğer şair Şeyh Şemseddin-i Kutb-i Ahlâtî'dir. Ahlat doğumlu (1588) olan ve Halvetiyye tarikatına intisap eden şair, gençlik yıllarında Âmediye Beyliği sınırlarında bulunan ve günümüzde Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi'ne bağlı Duhok şehrine yakın olan Birîfkân adlı bir köye yerleşti ve inşa ettiği tekke de elli üç yıl postnişinlik yaptıktan sonra orada vefat etti (1674). Şiirlerinde "Halvetî" mahlasını kullanan şairin, tarikatının prensiplerine uygun olarak sahralarda yaşamayı ve şiirlerinde sahralardaki hayvanların ses taklitlerine yer vermesi dikkat çekicidir. Divanından sadece on altı şiiri günümüze kadar gelebilen Halvetî'nin soyundan başka şairler de çıktı. XVII. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Şeyh Ahmed-i Hânî (ö. 1119/1707 [?]), Kürt edebiyatında çığır açan önemli bir şairdir. Kendisi Nakşibendî tarikatına mensup olmakla beraber bir tekke şairi değildir. Onun en önemli eseri destansı bir aşk hikâyesini anlattığı *Mem û Zîn* adlı mesnevisidir. Böylece Hânî, Fars edebiyatında Nizâmî-yi Gencevî'nin kurucusu olduğu aşk mesnevisi geleneğinin Kürt edebiyatındaki en önemli temsilcisi oldu. Ahmed-i Hânî'nin dikkat çeken bir yönü de eserinin dîbâcesinin methiye kısmında Doğubayazıt beyini öveceği yerde onu ve diğer Kürt beylerini aralarında gerçekleştirmeyen siyasî birlikten dolayı kınamış olması ve sebep-i te'lif kısmında eserini niçin Kürtçe yazdığını ifade ederken Kürt diline özel bir önem atfetmesidir. Hânî bu düşünceleri çerçevesinde Kürtçe'nin medrese müfredatı içerisine girmesi için

her biri türünde ilk olan iki eser daha kaleme aldı. Bunlardan biri Kürtçe-Arapça manzum bir sözlük olan *Nûbahârâ Bıçûkân*, diğeri de 'Aqîdâ imânê adlı Kürtçe bir akaid manzumesidir. Hânî'nin ayrıca bir divan oluşturacak kadar şiirleri de günümüze ulaşmıştır. Onun erken bir dönemde Kürtler'in kimliğine ilişkin ortaya koyduğu yaklaşımlar ve bu konuda verdiği eserler kendisini modern dönemde Kürt aydınları arasında özel bir konuma yükseltmiştir. Hânî'nin her üç eserinin de takipçileri vardır. Kendisi daha hayatta iken talebelerinden İsmâil Bâyezîdî onun izinde *Gülzâr* adlı üç dilli (Arapça, Farsça ve Kürtçe) manzum bir sözlük yazdı ve bu gelenek daha sonra başka takipçiler tarafından da sürdürüldü. 'Aqîdâ imânê ise önce Molla Halil Siirdî'yi ve onun üzerinden daha başka pek çok kişiyi etkiledi. Hânî'den sonra *Mem û Zîn*'in izinde pek çok Kürtçe aşk mesnevisi yazılması, ayrıca *Mem û Zîn*'in Osmanlı döneminde Bitlisli Ahmed Fâik, Diyarbakırlı Abdülaziz Hâlis, Âkif-i Vânî ve Âşık Osman Sîpkî tarafından Osmanlı Türkçesi'ne, yüzyılımızda da Türkiye Türkçesi, Arapça, Farsça, Âzerî Türkçesi, Rusça, Almanca, İngilizce, Fransızca, İsveççe ve Felemenkçe'ye çevrilmiş olması, onun etkisinin Kürtçe'yi de aşştığını gösterir (bk. HÂNÎ, Şeyh Ahmed). XVII. yüzyılın ikinci derecedeki şairleri olarak günümüze çeşitli şiirleri ulaşan Ramazân-ı Cizirî, Âgâûkî-yi Bîdârî, Hâlid Âgâ-yi Zîbârî ve Melâ Ramazân-ı Abbâsî ile Kurmanc Kürtleri'nin anavatanından çok uzak bir bölgede İran'ın Horasan bölgesinde Kurmanca şiir yazan İbn Garîb'den söz etmek gerekir.

XVIII. yüzyıl Kurmanc edebiyatında önemli mesnevi şairlerinin yetiştiği bir dönemdir. Bunlardan birisi Süleyman Çelebi mevlidinin üslûbunu takip ederek ilk Kürtçe mevlidi kaleme alan ve bu alanda Kürt edebiyatında büyük bir çığır açan Beytüşşebaplı Melâ-yi Bâteyî'dir. Gazel tarzı şiirler de yazmış olan Bâteyî'nin tevhid ve na'tları ile birlikte mevlidi Kurmanc edebiyatında dinî edebiyatın temelini oluşturmuştur. Kurmanca ilk *Yûsuf û Züleyha* mesnevisini kaleme alan Hızanlı Selîmî ve ilk *Leylâ û Mecnûn* mesnevisini yazan Bitlisli Sevâdî bu yüzyılın önde gelen diğer mesnevi şairleridir. Sevâdî'nin aynı zamanda bir *Yûsuf û Züleyha* yazdığı da söylenir. XVIII. yüzyıl Kürt edebiyatına ait diğer bir orijinal eser Şeyh Hâlid-i Zîbârî tarafından cenknâme türünde kaleme alınan *Sisebân* adlı manzumedir. Bu yüzyılda yetişen Kürt şairleri arasında Âmediye

Beyliği (günümüzde Irak Kürdistanı) sınırları içerisinde yaşayan Melâ Mansûr-i Girgâşî, Seyfî-yi Şûşî, Muradhân-ı Bayezîdî, İsmâil-i Bâyezîdî, Mâcin, Mînâ ve Sâdık sayılabilir. XVIII. yüzyılda Horasan'da yaşayan Kurmanc Kürtleri'nden Melâ İsmâil-i Bûhânî bir *Leylâ û Mecnûn* mesnevisi, Melâ Alf-yi Râzî de bir divan kaleme aldı. Ardından gelen Ca'fer Kulî ise (ö. 1814) Horasan Kürtleri'nin en önemli şairi olarak kabul edilir.

XIX. yüzyıl Kürt edebiyatını iki döneme ayırmak gerekir. Kürt beyliklerinin varlıklarını devam ettirdiği ve yüzyılın ortalarına kadar süren ilk dönemde, gençlik çağlarını XVIII. yüzyılın sonlarında geçiren çok sayıda önemli şair yetişti. Bu dönem şairlerini öncekilerden ayıran özelliklerden birisi pek çoğunun aynı zamanda bölgede yaygın olan tarikatlara mensup olmasıdır. Kürt divan şiirinin en önemli temsilcileri olarak görülen isimlerden Hakkâri Beyliği'nin başındaki Pertev Bey ile Müküs beylerinin saray şairi Vedâî o dönemde yeni yayılmakta olan Nakşibendiyye'nin Hâlidîyye koluna mensuptur. Her ikisi de divan sahibi olan Eruhlu Şeyh Ahmed-i Fakir ile XVII. yüzyıl şairlerinden Ahlâtî'nin soyundan gelen Şeyh Nûreddin-i Birîfkânî Kâdirî tarikatına müntesiptir. Bu yüzyılda aşk mesnevisi alanında *Seyfî'l-mülûk û bedî'u'l-cemâl* adlı eseriyle ön plana çıkan Siyahpoş da Nakşî-Hâlidî bir şairdir. Önce Kâdirî, sonra Nakşî-Hâlidî olan Molla Halil Siirdî'nin (ö. 1843) Kürt medreselerinde ders kitabı olarak okutulan ve her ikisinin de takipçileri bulunan akaid ve ahlâka dair *Nehcû'l-enâm* ile tecvid ilmine dair *Risâle fi 'ilmi't-tecvîd* adlı manzumeleri önemlidir (bk. MOLA HALİL SİİRDÎ). Günümüzde Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi sınırları içindeki Behdînân bölgesinden Tayyar Paşa-yı Âmediyeyî ile Bekir Beg-i Erizî aynı zamanda beylik yapmış diğer iki klasik şairdir.

XIX. yüzyılın ilk yarısı aynı zamanda Soran edebiyatının doğduğu dönem oldu. 1784'te bir Soran Kürtleri beyliği olan Bâbân Beyliği'nin emîri İbrâhîm Paşa'nın Süleymaniye şehrini kurup beyliğin yönetim merkezi haline getirmesi ve Goran edebiyatının merkezi olan Erdelân Beyliği zayıflarken Soran Beyliği'nin güçlenmesi kültürel bir değişikliği de beraberinde getirdi ve bunun neticesinde Soran edebiyatının kurucu şahsiyetleri olan Mustafa Kürdî, Nâlî ve Sâlim yetişti. Her üçü de divan sahibi olan bu şairlerden en erken şiir yazanı Mustafa Kürdî olmakla birlikte üstat konumunda olan Nâlî'dir ve başta

Sâlim ve Mustafa Kürdî olmak üzere pek çok Soran şairi Nâî'yi izledi. Bâbân Beyliği'nin 1850'de Osmanlı güçleri tarafından ortadan kaldırılması bu üç şairi derinden etkiledi ve Süleymaniye'yi terketmelerine yol açtı. Bunlardan İran Kürdistanı'na giden Mustafa Kürdî ve Sâlim geri döndü, ancak İstanbul'a giden Nâî geri dönmeyip İstanbul'da vefat etti. Süleymaniye sevgisi ve Bâbân Beyliği'ne duyulan özlem bu şairlerin şiirlerinde görülen ortak bir temadır. Klasik Kurmanc şairlerinin aksine bu şairlerin divanlarında şehrin sosyal yaşamına ilişkin unsurların görülmesi de bundan dolayıdır.

XIX. yüzyıl Kürt edebiyatının ikinci dönemi, yüzyılın ortalarında Osmanlılar'ın merkezileştirme politikası neticesinde Kürt beyliklerinin varlığına son verildiği ve klasik Kürt edebiyatında köklü değişikliklerin meydana geldiği bir dönemdir. Bu dönemde klasik eserlerin büyük çoğunluğu Kürtler'in yaşadığı coğrafyanın hemen hemen her yerinde açılmış olan Nakşî-Hâlidî tekke ve medreselerinde yazıldı ve klasik şiirin yanında bir tekke edebiyatı akımı da gelişti. Türkiye sınırları içerisinde kalan dergâh ve medreselerde yetişen edebiyatçılar Cumhuriyet döneminde medrese, tekke ve zâviyelerin kapatılmasından olumsuz etkilendiler. Bununla birlikte bu dönemde başlayıp günümüze kadar devam eden gelenek içerisinde yetişen yüzlerce şairden söz etmek mümkündür. Bunların pek çoğu henüz literatüre geçmemiş ve eserlerinin tenkitli ya da Latin harfli neşirleri yapılmamıştır. Söz konusu şairler arasında Diyarbakır'ın Aktepe köyünde kurdukları Hâlidî Tekkesi'nin başında bulunan Aktepe ailesine mensup şairler önemli bir yer tutar. Bu tekkenin başındaki en tanınmış isim olan Şeyh Abdurrahman Aktepe (ö. 1910) divanının yanı sıra Kürt edebiyatı tarihinde şemâil, mi'râciyye ve Kerbelâ mersiyesi türlerinin ilk örneği olan *Ravzû'n-na'îm* adlı bir mesnevi (bk. ABDURRAHMAN AKTEPE), kardeşi Şeyh Muhammed Can *Leylâ û Mecnûn* mesnevisi, Şeyh Abdurrahman'ın büyük oğlu Şeyh Kerbelâ divanının yanı sıra *Mirşâdû'l-effâl* adlı Kürtçe-Farsça manzum bir sözlük, diğer oğlu Şeyh Askerî *Keşkûl* adını verdiği şiir divanının yanı sıra *'İkdê Durfam* adlı fabl türünde bir mesnevi, yine Şeyh Muhammed Can'ın oğlu Şeyh Hasib de bir divan kaleme aldı. Eserlerinin giriş kısımlarında Şeyh Ahmed-i Hânî'yi izleyerek Kürt diline vurgu yapan bu şairlerin bir diğer özelliği Nakşibendîlik, Ehl-i beyt sevgisi ve

Yezîd'e lânet temalarını şiirlerinde çokça işlemiş olmalarıdır. Divan ya da divançe sahibi Nakşî-Hâlidî Kürt şairleri arasında Şeyh Abdülkâdir-i Hezânî, Seydâ-yi Licî, Şeyh-i Meczûb, Şeyh Abdülazîz-i Bedlîsî, Melâ Ömer-i Müksî (Laxer), Melâ Ahmed-i Haydarî, Şeyh Muhammed Kadrî, Melâ Ahmed-i Nalbend, Seyyid Ali Fındıkî (Erzen), Şeyh Abdurrahman-ı Şâvirî (Gündüz), Melâ Zâhir-i Tendürekî, Şeyh Müşerref-i Hinûkî, Seydâ-yi Hacı, Fehmî Beg-i Peçarî, Melâ Sirâc-ı Halîfî, Şeyh Muhammed Emîn-i Haydarî, Şeyh Ahmed Hilmi, Şeyh Muhammed Nûrullah Seydâ, Melâ Huznî Hezîn, Melâ Ali-yi Baqustanî ve Melâ Ahmed-i Zinarexî sayılabilir. Seydâ-yi Tîrêj, Seydâ-yi Keleş, Ahmed Nâmî, Melâ Hasan Hişyâr, Melâ Halîl-i Mişehtî, Seydâ-yi Dilbirîn, Bêxew, Dahî, Melâ Mustafa Hilêliyê, Serdaî, Abdurrahman Durre, Melâ Nûr-î Hesarî, Gurdilî ve Melâ İmâdüddin Reşpojan da daha çok millî edebiyatı temsil eden dönemin divan sahibi ve medrese kökenli önemli şairleridir. Bu dönemin bir özelliği tema ve türlerde çeşitlilik görülmesidir. Aktepe şairleri tarafından ortaya konan edebî türlere ilaveten Sâî-yi Hânevî simatiye (yemek kültürü hakkında yazılmış manzûme), Şeyh Tâhir-i Şûşî siyer (*Gülzâr*), Fakî Reşîd mahşer (*Sirru'l-mahşer*) ve cenknâme (*Huneyniye*), Melâ Muhammed Nûrî divanının yanı sıra maktel-i Hüseyin (*Mersiye-nâme derheqê îmam Huseyn*), mi'râciyye (Manzûmetü'l-mi'râciye) ve pendnâme (*Nüzhetü'n-nüfus fi'n-nesâih*), Melâ Muhammed-i Heldâî pendnâme (*Tûba'z-zemân*), Melâ Nûrullah-ı Kodsîkî divanının yanında siyer (*el-Cevâhirü'r-reşâdiyye*) ve şemâil (*el-Hemâil fi's-Semâil*), Melâ Muhammed-i Hezânî de *Leylâ û Mecnûn* türlerinde önemli eserler vermişlerdir. Bu dönemde en çok rağbet gören türler ise mevlid ve akaid manzumeleridir. Telif edilen mevlidlerin sayısı otuzu, manzum akaidnâmelerin sayısı ise yirmiyi aşmaktadır. Tamamı mesnevi nazım şekliyle yazılan bu edebî türler içerisinde, Şeyh Tâhir-i Şûşî'nin *Gülzâr* adlı siyeri 16.000 beyitle Kürt edebiyatının en hacimli mesnevisi olarak öne çıkmaktadır.

XIX. yüzyılın beylikler sonrası ikinci döneminde Soran edebiyatında da klasik tarzda şiir yazan önemli şairler yetişti. Divan sahibi şairlerden Süleymaniyeli Mahvî, Mehâbâdlî Vefâyî ve Harîk Nakşibendiyye tarikâtına mensup şairlerdir. Soran edebiyatının Ahmed-i Hânî'si konumunda görülen Hacı Kâdir-i Kûyî de bunlardan biridir. Ayrıca babası ve ağabeyi Kerkük'teki

Kâdirî Dergâhı'nın postnişinleri olan Şeyh Rızâ-yî Tâlebânî Kürtçe'nin en önemli hiciv şairidir. Edeb, Hamdî, Mirza Gafûr, Sâfî, Melâ Muhammed-i Kûyî, Sâbirî, Hasan, Nârî, Ziver, Şukrî Fuâd, Fazlî, Ahmed Muhtâr Câf, Bîhûd ve Hâdim XX. yüzyılda daha çok klasik tarzda şiir yazan önemli şairlerdir. Beylikler sonrası dönemin bir özelliği de Zaza edebiyatının bu devirde başlamış olmasıdır. Bilinen en eski Zazaca eserler 1900'lü yıllarda Diyarbakır civarında mevlid türünde verildi. Bunların ilki Diyarbakır'ın Hezan (Lice) beldesinden Melâ Ahmed-i Hâsî'ye, bir diğeri Siverekli Osman Efendiyo Babî'ya aittir. Klasik Zaza edebiyatı Cumhuriyet döneminde de özellikle akaid, mevlid, fıkıh ve siyer gibi türler ve konular çerçevesinde varlığını sürdürdü.

Klasik döneme ait Kürtçe yazılı eserlerin hemen hemen tamamı manzumdur. Bununla birlikte sayıları az da olsa mensur eserler de verilmiştir. Kürtçe'nin bilinen ilk mensur eseri XVI. yüzyılın sonunda Müküslü (Bahçesaray) Alî-yi Teremâhî'nin yazdığı Farsça ve Kürtçe karşılaştırmalı bir Arapça gramer kitabı olan *Tesrîfa (Serfa) Kurmancî'dir*. XVIII. yüzyılda Müküslü Melâ Yûnis-i Helketî'nin Arapça gramer konularına dair *Zurûf* ve *Terkeb* adlı iki risâlesi ile Melâ Arvâsî'nin (Melâ Muhammed-i Kutub) halk tedavi yöntemlerini ele alan *Tıba Arvâsî* adlı eseri dikkat çekmektedir. Seyid Abdullah-ı Nehrî'nin XIX. yüzyılın başlarında kaleme aldığı *Hulâsa-i 'akâid* adlı eseri İstanbul'da Manzûme-i Efkâr Matbaası'nda basıldı (1920). XIX. yüzyılda yaşayan Molla Mahmûd-i Bâyezîdî Kürt nesrinin tartışmasız en önemli ismidir. *Âdât û Rusûmatnâme-i Ekrâdiye* adlı eserinde Kürtler'in örf ve âdetleri üzerinde duran Bâyezîdî, Alexandre Jaba tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte *Cami'iyê risaleyan û hikayetan* adıyla neşredilen eserinde de (bk. bibl.) Kürt aşiretleri, isimleri ve şairleri hakkındaki risâlelerden sonra bazı yaklaşımlara göre ilk Kürtçe modern hikâyeler olarak kabul edilen kırk hikâyeye yer verir. Bâyezîdî kendisinden önce kaleme alınan Kürtçe aşk hikâyelerinin tamamını nesir halinde özetlemiştir. Dil alanında *Tuhtetü'l-hullan (nihlan) fi zimanê Kurdan*, halk hikâyeleri alanında *Dür-rü'l-mecâlis* gibi eserler veren Bâyezîdî tarihle de ilgilenmiş ve Şeref Han'ın Kürt tarihini konu alan *Şerefnâme*'sini Farsça'dan Kürtçe'ye çevirmiştir. Diğer eseri *Tevârîh-i cedîd-i Kürdîstân* ise günümüze ulaşmamıştır (bk. BÂYEZİDÎ, Molla Mahmud). XX. yüzyılda klasik Kürt nesri çerçevesinde akaid, fıkıh, tefsir, hadis ve

tasavvuf gibi dinî ilimlere dair çok sayıda eser arasında Halîfe Yûsuf'un (ö. 1965) *Tuħfetü'l-Āmilin, İrşâdü'l-İbâd, Mecma'u'l-mesâil-iş-şer'iyye* gibi eserleri ile Melâ Hüseyin-i Marûnisî'nin *Zanîn* adlı on iki ciltlik tefsiri ve tamamını süslü nesir ile kaleme aldığı *Ākîda imanê* adlı eseri öne çıkmaktadır. Tamamı Kurmanca yazılmış olan bu eserlerin dışında Soranca'da da klasik nesir gelişti. XIX. yüzyılda kaleme alınan Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'nin akaid türündeki ve Şeyh Hüseyin-i Kâdî'nin mevlid türündeki eserleri ise Soranca'nın ilk mensur eserleridir.

b) Modern Edebiyat. XIX. yüzyılın ortalarında Kürt beyliklerindeki özerklik yapısının ortadan kaldırılmasını ve bunun yerine İstanbul'a bağlı Kürdistan eyaletinin kurulmasını (1847) takip eden yeni dönemde modern Kürt edebiyatının doğuşu için uygun bir ortam oluştu. Bu dönemde beylikler devrinin aksine Kürt entelektüelleri yönetimin merkezi olan İstanbul'a büyük ilgi gösterdi ve pek çok Kürt şairi ve aydını İstanbul'da bir araya geldi. Aynı yüzyılda bütün Osmanlı coğrafyasında ortaya çıkan modernleşme ve milliyetçilik akımlarının Kürtler'i de etkilemesi sonucunda ilk Kürtçe gazete ve dergiler yayın hayatına başladı. Her ne kadar ilk Kürtçe gazete olan *Kürdistan* 1898 yılında Kahire'de yayımlandıysa da daha sonraki Kürtçe gazete ve dergilerin büyük bölümü İstanbul'daki Kürt aydınları tarafından çıkarıldı. Bunlar arasında, imtiyaz sahipliğini Pîremerd'in yaptığı *Kürt Teâvün ve Terakkî Gazetesi* (Kasım 1908) Kürtçe yazılara yer veren ilk süreli yayın olma özelliğini taşır (bk. PİREMERD). Kürt basınının doğuşu modern Kürt edebiyatının doğuşuna da zemin hazırladı. İstanbul'daki bu gazete ve dergilerde klasik Kürt edebiyatına dair metinler yanında modern Kürt (Kurmanca) edebiyatının ilk örnekleri sayılan yazılar da neşredildi. Fuad Temo'nun ilk modern Kürt hikâyesi kabul edilen "Çîrok" (Hikâye) başlığını taşıyan hikâyesi *Rojî Kurd* dergisinde yayımlandı (1913). "Memê Alân" adlı ilk Kürtçe piyesin de yazarı olan Abdürrahim Rahmî'nin hece vezniyle kaleme aldığı sosyal içerikli şiirleri *Jîn* dergisinde neşredildi ve 1918'de *Gaziya Welat* adıyla İstanbul'da yayımlandı.

Modern Kurmanca edebiyatının ortaya çıktığı yerlerden biri de Kafkasya'dır. Sovyetler'in kendi sınırları içerisinde yaşayan halklara nisbî özgürlükler tanıması neticesinde uzun yıllar varlığını sürdürülecek olan *Riya Teze* adlı gazetenin 1930 yılında Erivan'da yayın hayatına başlaması bu bölgede Kürtçe modern edebî ürünlerin veril-

mesinin önünü açtı. Emînê Evdâl, Hâcîyê Cindî ve Casimê Celil bu gazetede edebî ürünlerini yayımladılar. Ardından Erebe Şemo Kürt edebiyatında ilk roman olarak kabul edilen *Şivanê Kurmanca* adlı eserini kaleme aldı. Daha sonraki yıllarda roman ve hikâye alanında Hâcî-yi Cindî, Ahmed-i Mirazî, Saîd adının Ermenistan Kürtçesi'ndeki söyleyişleriyle Sehîd-i İbo, Egîd-i Hudo, Vezîr-i Nâdirî ve Eli-yi Abdurrahman, şiir alanında ise Ferîk-i Ūsiv ve Şiko-yi Hasan ön plana çıktı. Emerîk-i Serdâr, Vezîr-i Eşo, Sîma Semend, Tosin-i Reşîd, Ahmed-i Hepo ve Aziz-i İsko da modern Kürt edebiyatının Kafkas sahasında özellikle 1960'lardan sonra yetişen önemli temsilcileri arasında sayılabilir. Ermenistan Devleti'nin 1991 yılında bağımsızlığını kazanması buradaki edebî çalışmaların zayıflamasına yol açtı. Tarih boyunca Kürtçe klasik eserlerin yazıldığı merkezî bölgelerde ise modern Kürt edebiyatı siyasî şartlara bağlı olarak farklı şekillerde gelişti. Klasik dönemde Kurmanc, Goran ve Soran edebiyatlarının her biri ortak Arap alfabesiyle kendi bölge sınırları içinde aktif iken modern dönemde bu durum değişti. Özellikle modern Kurmanca edebiyatı Türkiye, Irak, İran ve Suriye'de mevcut farklı siyasî şartlar ve alfabeler yüzünden farklı gelişim çizgileri takip etti. Goran ve Soran edebiyatları da İran ve Irak arasında iki parçaya bölündü.

Cumhuriyet döneminde Kürtçe'ye getirilen kısıtlamalar neticesinde pek çok Kürt aydını Türkiye'den göç edip o dönemde Fransız mandası altında bulunan Suriye'nin Şam şehrine yerleşti. Burada Celâdet Ali Bedîrhan ve Kâmuran Ali Bedîrhan kardeşler tarafından çıkarılan *Hawar, Ronahi, Roja Nû* ve *Stêr* dergileri Bedîrhan kardeşlerin yanı sıra Cigerhûn, Nûreddin Zâzâ, Ahmed Nâmî, Seydâ-i Hişyâr, Reşîd-i Kürd, Kadricân gibi önemli şairlerin yetişmesine vesile oldu. Bunlardan özellikle Cigerhûn klasik şiirle başlamış olsa da modern Kürt şiirini yetkin bir şekilde temsil eden sembol bir şair olarak ön plana çıktı. II. Dünya Savaşı'nı müteakip Suriye'nin bağımsızlığını kazanmasından sonra burası da uygun bir ortam olma niteliğini kaybetti ve pek çok Kürt edebiyatçısı Paris'e yerleşti.

Türkiye'de yaşayan Kürtler'in uzunca bir süre Kürtçe edebî faaliyet içerisine girmemesi ülkede yaşanan siyasî ve sosyal şartlarla ilişkilidir. İlk defa 1959'da Musa Anter tarafından Diyarbakır'da yayımlanan *İleri Yurt* gazetesinde "Qimil" adlı Kürtçe bir şiir neşredildi, ancak büyük tepkiyle karşılandı. 1960 darbesinden sonraki nisbî rahatlama

ortamında tamamı Kürtçe olan *Tirêj* dergisi neşredildi. Bu dergide şiirleri neşredilen Rojen Barnas, Berken Bereh ve Arjen Arî gibi şairler Türkiye Kürtleri içerisinde modern Kurmanca şiirinin ilk temsilcileri oldular. Ancak bunun arkası gelmedi ve 1980 darbesiyle birlikte pek çok Kürt aydını Avrupa'ya göç etmek zorunda kaldı. Avrupa'da başta İsveç olmak üzere pek çok ülkede bir diaspora edebiyatı oluştu ve bu dönemde Mehmet Uzun, Mahmût Baksî, Fırat Cewerî, Hesenê Metê, Can Dost, Fewaz Hisên, Helîm Ūsiv gibi yazarlar modern Kurmanca edebiyatı çerçevesinde önemli eserler verdi. Türkçe dışındaki anadilleri yasaklayan ve Türkiye'de Kürtçe yayıncılığın önünde engel teşkil eden 1983 tarihli kanunun 1991 yılında değiştirilmesiyle birlikte öncelikle İstanbul'da, ardından Diyarbakır'da Kürtçe dergi ve gazeteler hızla çoğaldı ve buna paralel olarak modern Kürt edebiyatı Türkiye'de de gelişme imkânı buldu.

Modern Soran edebiyatının gelişiminde Kurmanca edebiyatında olduğu gibi dönemsel farklılıklar görülmez. Irak'ta ve İran'da herhangi bir dönemde yasaklanmayan Soranca daha Şeyh Mahmûd Berzencî'nin I. Dünya Savaşı'ndan sonra Süleymaniye'de kurduğu Kürdistan hükümeti döneminde Kürtçe okullarda eğitim dili haline geldi ve Irak Devleti'nin kurulmasından başlamak üzere günümüze kadar bu resmî konumunu hiç yitirmedi. Bunun neticesinde modern Soran edebiyatı istikrarlı bir gelişme seyri izledi. Cemîl Sâib'in 1925'te Berzencî hükümeti döneminde yayımladığı *Le Hevmâ*, Ahmed Muhtâr Câf'ın 1926'da çıkardığı *Meseley Vicdân* ve Pîremerd'in 1935'te neşrettiği *Düvânzde Süvârî Merivân* adlı öyküler modern Soran edebiyatının bu alandaki ilk örnekleri kabul edilir. 1939'da Bağdat'ta yayın hayatına başlayan ve modern Soran edebiyatının gelişmesine büyük katkı sağlayan *Gelâvêj* dergisinde Alâeddin Seccâdî, İbrâhim Ahmed ve Şâkir Fettâh gibi hikâye yazarları yetişti. Kürt tarihine dair ilk Kürtçe eseri kaleme alan Mehmed Emin Zekî Bey de bu derginin yazarları arasındadır (bk. MEHMED EMİN ZEKİ BEY; SECCÂDÎ, Alâeddin). Daha sonraki dönemde Soran hikâyeciliğini Hüseyin Hüzni Mûkriyânî, Hasan Kızılçı, Muharrem Muhammed Emîn, Kâmrân Mûkrî, Muhammed Mevlûd gibi yazarlar temsil etti. İbrâhim Ahmed'in 1956'da Irak Kürdistanı'nda yazdığı *Janî Gel* ve Rahîm-i Kâdî'nin 1958'de İran Kürdistanı'nda kaleme aldığı *Pêşmerge* adlı romanlar Soran edebiyatının ilk romanları olarak kabul edilmektedir. Hisên Ârif,

Şêrzâd Hasan, İsmâil Muhammed Emîn, Serhed Tevfîk Ma'rûf, Ahmed Muhammed İsmâil, Hasan Câf, Kerîm Ârif, Mehâbâd Karadâğî, Sâlih Celâl, Muhammed Mûkrî, Hakîm Kakeveys, Enver Muhammed Tâhir, Cebbâr Cemâl Garîb, Salâh Emer, Bahtiyar Ali ve E'ta Nehayî de Soran edebiyatının önde gelen romancıları arasında yer alır. Şekil olarak klasik, içerik olarak modern şiirler yazan Hacı Kâdir-i Kûyî sayılmazsa Pîremerd, Bîkes, Dildâr, Bahtiyar, Şeyh Nûrî, Şeyh Sâlih, Ahmed Muhtâr Câf ve Zîver başta olmak üzere pek çok Soran şairinin hem klasik hem modern tarzda şiir yazdıkları görülmektedir. Irak'ta Abdullah Goran ve Ahmed Herdî, İran'da Hemîn ve Hejâr gibi şairler şiirlerinde daha çok modern formları kullandılar. Modern Soran şiiri sonraki dönemlerde Latîf Helmet, Şêrko Bîkes, Celâl Mirza Kerîm, Dilşâd Merîvânî, Kâmrân Mûkrî, Cemîl Rencber, Abdullah Peşêw ve Refîk Sâbir gibi şairlerle varlığını sürdürdü. İlk ürünlerini Avrupa'da Malmîsanij ile vermeye başlayan modern Zaza edebiyatı 1990'lardan sonraki serbestlik ortamında İstanbul'da *Vate* dergisinin çıkmasıyla birlikte yeni bir ivme kazandı. Bu derginin etrafında bir araya gelen Roşan Lezgîn, Deniz Gündüz, İhsan Espar, Munzur Çem ve Serdar Bedîrhan gibi yazarlar modern Zaza edebiyatının gelişmesine önemli katkılar sağladı.

c) **Halk Edebiyatı.** Diğer milletlerde olduğu gibi Kürtler'de de sözlü edebiyat yazılı edebiyattan önce başladı ve yazılı edebiyat döneminde de onun yanı başında varlığını günümüze kadar sürdürdü. Mit, efsane, masal, destan, halk hikâyeleri, halk şarkıları, dinî anlatılar, atasözleri, deyim, bilmece, fıkra, ninni ve tekerleme gibi sözlü edebiyat türlerinin tamamı Kürt edebiyatı tarihinde ortaya çıktı, güçlü bir gelenek oluşturdu, nesilden nesile aktararak günümüze ulaştı ve bunların bir kısmı araştırmacılar tarafından kaydedilip yazıya geçirildi. Bu ürünler hem klasik hem modern Kürt edebiyatında yazarlar için önemli bir ilham ve başvuru kaynağı oldu. Kürt sözlü edebiyatının belki de en çok dikkat çeken türü destanlardır. Özellikle Goranca söylenen ve konusu daha çok mitoloji, tarih ve kahramanlık olan pek çok destan bulunmaktadır. *Bijen û Menije, Heft Hânî Rüstem, Rüstem û Sührâb, Rezmânemeyâ Rüstem û Semsâm, Behtûn, Behmen û Ferâmerz, Rüstem û Koy Kehzâd, Siyâveşi Berzû û Felâvend, Cengî Heftê Leşker, Rüstem û Zerd Heng, Rüstem û Isfendiyâr ve Rüstem û Şegâd* gibi destanlar örnek olarak sayılabilir. Bu destanların tamamı

daha sonra mesnevi nazım şekli ve Goran Kürtleri'nin millî ölçüsü olan onlu hece vezniyle yazıya da geçirildi ve *Şahnâme-yi Kurdî* adını aldı.

Kurmanca'da daha sonra klasik edebiyat formlarıyla yazıya geçirilen *Memê Alân (Mem û Zîn), Kelâ Dimdim ve Zembîlîroş* gibi destanlar bulunmakla birlikte sözlü edebiyat ürünü olarak kalan *Mirza Miheme, Siyâbend û Hecê, Kerr û Kulik, Binefşâ Nârîn, Sîtî û Fehrî, Devrêşê Evdî, Filitê Kuto, Sinan û Sakîne, Fedîle û Eli, Meryema Fileh û Eliyê Kolahasî, Heso û Nazê* gibi aşk, kahramanlık ve tarih temalı pek çok destan bulunmaktadır. Bunlar daha çok divanhâne denilen mekânlarda "şer" ve "kilâm" gibi sözlü edebiyat formları içerisinde "dengbêj" adı verilen halk sanatçıları tarafından yaşatıldı. Böylece Türkçe'deki aşık edebiyatı gibi Kürtçe'de kurumsallaşmış bir "dengbêj" edebiyatı oluştu. Genel olarak tarihte her bir Kürt beyinin bir dengbêji olduğu kabul edilmekle birlikte onlar hakkında günümüze ulaşan bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu bağlamda XIX. yüzyılda Bohtan Beyi Mir Bedîrhan'ın dengbêji Cizreli İzêrê Miço'yu ve Sürmeli Mehmed Paşa'nın dengbêji olup Serhad bölgesinde yaşamını sürdüren Evdalê Zeynikê zikredilebilir. Özellikle 1800-1900'lü yıllarda yaşamını sürdüren Evdâl, hayatı hakkında belgelere dayalı bilgi bulunan en eski dengbêjlerin başında gelir. Kürtler'in Homeros'u olarak nitelenen Evdâl, Serhad bölgesinde bir dengbêjlik edebiyatı oluşturdu ve Gulêya Fileh, Ferzê, Resoyê Gopala, Şakiro gibi dengbêjler usta-çırak ilişkisi çerçevesinde onun izini sürdü. 1809 yılında ölen Elî Berdeşanî ise Soran Kürtçesi sahasında halk edebiyatı şiir formlarını kullanan ve şiirleri günümüze ulaşan önemli bir şairdir.

Halk hikâyeleri ve halk şarkıları da Kürt halk edebiyatının önemli türlerindedir. Molla Mahmûd-i Bâyezîdî XIX. yüzyılda *Cami'iyê risaleyan û hikayetan ve Dürrü'l-mecâlis* gibi eserlerinde Kürt halk hikâyelerini; *Istranêd kurmançî, Kelamê keçan, Lawîjk, Stranên kurdî* (lo dilo & dilo siwaro) ve *Birîte* gibi eserlerinde de Kürt halk türkülerini derleyerek bu alanda önemli çalışmalara imza attı.

Sözlü Kürt edebiyatının bir sahası da dinî halk edebiyatıdır. Son derece zengin bir içeriğe sahip olan bu edebiyatın üç koldan söz edilebilir: Yârsân (Ehl-i Hak), Yezîdî ve tekke edebiyatları. Yârsân edebiyatı Hevreman bölgesi merkezli Yârsân inancına mensup pîrlerin dua ve dinî inanç esaslarını kendi aralarında diyaloglar ha-

linde dile getirdikleri sözlü bir edebiyat türüdür. IX-X. yüzyıllarda başlayan bu gelenek XIX. yüzyıla kadar varlığını sürdürdü. Tarihte yaşamış olan Yârsân pîrleri tarafından ortaya konan manzum diyalogların tamamına "devre" (mecmua) adı verilir. Yârsân inancında kurucu pîr sayılan Sultan Suhak (Sultan İshak) dönemindeki diyalogları içeren *Kitâb-ı Serencâm* önemlidir. Gerek *Serencâm* gerekse diğer mecmuaların bir kısmı son yüzyılda çözümlenip yazıya geçirilmiş ve *Serencâm*'in çeşitli baskıları yapılmıştır. Yezîdî edebiyatı Şeyh Adî b. Mûsâfir'e dayandırılan Yezîdî inancı içerisinde ortaya çıkan ve kavl, beyt, kaside gibi türleri olan sözlü bir edebiyat geleneğidir. Bu edebiyatın ürünleri büyük çoğunlukla XI. yüzyıl ile XIII. yüzyıllar arasında başta Şeyh Fahr-i Adiyân olmak üzere Şeyhsin, Pîr Reşe Heyrên, Pîr Hıdır, Pîr Hevind gibi Yezîdî pîrleri tarafından söylendi ve sözlü olarak günümüze kadar aktarıldı. Bu ürünler ilkin XX. yüzyılın başlarında özellikle Batılı araştırmacılar tarafından kaydedilip yazıya geçirildi. Bu dönemden itibaren yapılan çalışmalar neticesinde Yezîdî edebiyatına ait önemli miktarda kavl, beyt ve kaside yayımlandı. Sünnî Kürtler arasında ortaya çıkıp gelişen tekke edebiyatı ise başta Kâdirî ve Nakşibendî tekkelerinde, tarikatın erkânı başta olmak üzere çeşitli dinî-tasavvufî konularda icra edilen sözlü tekke şiirinden oluşmaktadır. Daha çok tevhid, na't, methiye ve mersiye türünde verilen bu şiirler arbana/def eşliğinde nağmeli bir şekilde icra edilmiştir. Cenknâme türündeki bazı tekke edebiyatı ürünlerinin daha sonraları halk edebiyatı formları içerisinde yazıya geçirildiği de görülmektedir. XVI. yüzyılda Alf-yi Harîrî'nin kaleme aldığı *Borê Qer*, XVIII. yüzyılda Şeyh Hâlid Âğâ-yi Zibârî'nin yazdığı *Qewlê Nevâla Sîsebân* bu geleneğin iki önemli eseridir. Tekke edebiyatının diğer türleri henüz yazıya geçirilmiş değildir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Vahşiyye, *Şevku'l-mütehâm fi ma'rifeti rumûzi'l-aqlâm* (nşr. J. F. von Hammer-Purgstall), London 1806, s. 134-135; *Künhü'l-Ahbâr'in Tezkire Kısım* (haz. Mustafa İsen), Ankara 1994, s. 233; Şeref Han, *Şerefnâme: Diroka Kurdistanê* (trc. Ziya Avcı [Soranca'dan Kurmanca'ya]), İstanbul 2007, s. 101, 259, 274-286, 333; M. A. Jaba, *Recueil de notices et récits kourdes*, St. Petersburg 1860, s. 7-11; Kürtçe metin, s. 12-16; Ebû İshak Hallâc-ı Şîrâzî, *Divân-ı E'fime*, İstanbul 1302, s. 20-21; Şeyh Abdullah Efendi Şemdinî, *Hulâsa-i 'Aķâid* (nşr. Kürdizâde Ahmed Râmiz), İstanbul 1339/1920; M. Boyce, *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*, *Acta Iranica*, sy. 9, Téhéran-Liège 1975, s. 34; Refîk Hilmî, *Şîr û Edebiyatı Kurdî*, Hewlêr 1988; Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tet-*

kikler (haz. Şevket Beysanoğlu), İstanbul 1992, s. 24-25; *Qanatê Kurdo, Tarixê Edebyeta Kurdî*, Ankara 1992; Perwîz Ezkaî, *Baba Tâhîrname*, Tahran 1375 hş.; Sadiq Behaeddin Amêdî, *Hozanvanê Kurd* (haz. Zeynelabidin Zinar), Stockholm 1998; Ferhad Shakely, *Modern Kürt Öykü Sanatı* (trc. Rohat Alakom), İstanbul 1998; Ferhad Pirbal, *Mela Mehmûde Bayezîdî (1799-1867) Yekemîn Çiroknûs û Pexşannûsî Kurd*, Hewlêr 2000; Feqî Huseyn Sağniç, *Diroka Wêjeya Kurdî*, İstanbul 2000; Me'rûf Xeznedar, *Mêjûy Edebî Kurdî*, Hewlêr 2001; M. Şefik Korkusuz, *Tezkîre-i Meşajih-i Amid: Diyarbekir Velileri*, İstanbul 2004; Reşîd Fındî, *Min Yenâbî'î'ş-şîrî'l-klâsîkî el-Kürdî*, Erbil 2004; Amir Hassanpour, *Kürdistan'da Millîyetçilik ve Dil: 1918-1985* (trc. İbrahim Bingöl – Cemil Gündoğan), İstanbul 2005, tr.yer.; Abidin Parilti, *Dengbêjler: Sözü'n Yazgısı*, İstanbul 2006; a.mlf. – Özlem Galip, *Kürt Romanı Okuma Kılavuzu*, İstanbul 2010; Jemal Nebez, *Kurd Dîrok û Kultura Wan*, İstanbul 2007; Selim Temo, *Kürt Şiiri Antolojisi*, İstanbul 2007; a.mlf., "Horasan Kürtlerinin Yazılı Edebiyatı", 2. *Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Tunceli 2014, s. 683-708; Tehsîn İbrahim Doskî, *Baxê Îrem*, Duhok ts.; a.mlf. – Hamdî Abdülmecîd Selefî, *Mu'cemû'î-ş-şîrî'l-Kürd*, Duhok-Erbil 2008, s. 19; Eskerê Boyîk, "Şemseddî Edeba Êzdiyan a Sedsalên 11 û 13 an", *Şêx Fexrê Adîyan Filozof û Xasê Ola Êzdiyatîyê*, Oldenburg 2009, s. 8-51; M. Emîn Zekî Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi* (trc. Vahdettin İnce v.dğr.), İstanbul 2010; Haşim Ahmedzâde, "Di Romana Kurdî de Guherînê Şeweyî û Babetî", *Romana Kurdî û Nasname*, İstanbul 2011, s. 11-38; Gefar İbrahîmî, *Hanây Qubâdî Leyla û Mecnûn*, Silêmanî 2011; M. S. Lazerîv, *Tarihu Kurdistan* (trc. Ebdî Hacî), Hewlêr 2011; Philip Kreyenbroek – Xelîl Cindî Reşow, *Tanrı ve Şeyh Adî Kursesuzdur: Yezîdî Tarihinden Kutsal Şiirler ve Dinsel Anlatılar* (trc. İbrahim Bingöl), İstanbul 2011, s. 92; M. Zahir Ertekin, "Di Edebiyata Me de Mewlûd û Danberheva Mewlûdên Pêşin ên Kurdî û Tirkî", *Konferansa Kurdolojiyê ya Navneteweyî: Uluslararası Kürdoloji Konferansı* (ed. İbrahim Seydo Aydoğan), Hakkari 2011, s. 123-137; a.mlf., *Diwançeşa Baqustani*, Van 2016; Şêx Tahirê Şoşî, *Gulzar* (haz. Hemze Tahir Şoşî), Duhok 2012; Emîn Feyzî, *Encumenî Edîban* (haz. M. Xalid Sadîni), İstanbul 2012; Aziz Samur, *Destana Zembilfroş û Gulxatûnê, Zanîngeha Mardîn Artukluyê* (yüksek lisans tezi, 2012), Mardîn Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü; Ebdureqîb Yûsif, *Dîwana Kurmancî Şairên Klasîk ên Kurd* (Latinize: Ziya Avcı), İstanbul 2012; Remezan Alan, *Folklor û Roman*, İstanbul 2013; Kadri Yıldırım v.dğr., *Ji Destpêkê Heta Niha Folklorê Kurdî*, İstanbul 2013; Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*, İstanbul 2014; a.mlf., "'Akîfê Wanî & 'Aşîq Osman Sipkî û Mem û Zînên wan ên bi Tirkî di Koleksiyona A. Jaba de", *e-Şarkîyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, X/3 (21), 2018, s. 1154-1181; Şahab Valî, "Nêrîneke Gişî li Şahnameya Firdewsî û Şahnameya Kurdî", *Edebiyata Kurdî ya Gelêrî* (ed. Ramazan Pertev), İstanbul 2015, s. 275-293; Hayrullah Acar, *Dîwana Şêx Ehmedê Feqîr: Metn û Lêkolîn*, İstanbul 2016; Mela Ehmedê Zinarexî, *Dîwan* (nşr. Taha Nas v.dğr.), İstanbul 2018; Ayhan Tek, *Hâmîsîz Şâir Babasîz Metin: Mem û Zîn ve Osmanlıca Çevirileri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 2018; D. N. Mackenzie, "The Language of the Medians", *BSOAS*, XXII/2

(1959), s. 354-355; M. Edip Çağmar, "Molla Halîl el-İs'irdî'nin 'Risâletun fi İlmi't-Tecvîd' Adlı Eseri", *e-Şarkîyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1/2 (2009), s. 153-161; İsmail Hakkı Aksoyok, "Divan Şiirinin Dili İmparatorluk Dilidir", *Turkish Studies*, IV/5 (2009), s. 1-18; Behrûz Çemenârâ, "Der-âmedî ber Edeb-i Hamâsî ve Pehlîvânî-yî Kürdî bâ Tekiye ber Şâhnâme-yî Kürdî", *Cüstâr-hâ-yî Edebî*, sy. 172, Meşhed 1390 hş., s. 136-137; Ergin Öpengin, "Kadim Kürtçe'nin İzinde Tevatür ve Temellük Kıskaçında Kürt Kültür Tarihçiliği", *Kürt Tarihi*, sy. 11, İstanbul 2013, s. 27-28; Sedat Ulugana, "Di Kurdojîyê de keşfeke nû: Xewsî û Dîwana Wî", *Nûbihar*, sy. 137, İstanbul 2016, s. 4-9; Hayrullah Acar, "Fîhînameyeke Menzûm Di Edebiyata Kurdî de: Risâletu Sefînetu'l-Ek-rad İla Sebîl'r-Reşad/Sefina Kurdan Ji bo Ehlê Bajâr û Gundan a Mela Ebdulcelîlê Botî", *e-Şarkîyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, VIII/1 (2016), s. 376-435; Ayhan Yıldız, "Çiyê 'Eqîdenameyan Di Edebiyata Kurdî de Perwerdehiya Medreseyan De", *Nûbihar Akademî*, III/9 (2018), s. 51-83; V. Minorsky, "Kürtler", *İA*, VI, 1111-1114; P. G. Kreyenbroek, "Kurdish Written Literature", *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/kurdish-written-literature> (erişim: 12.06.2015); L. Paul, "Kurdish Language: I. History of the Kurdish Language", *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/kurdish-language-i> (erişim: 12.06.2015); M. Leezenberg, "Gorani Influence on Central Kurdish: Substratum or Prestige Borrowing?", <http://home.hum.uva.nl/oz/leezenberg/GlnfICK.pdf> (erişim: 12.06.2015); J. Blau, "The Kurdish Language and Literature", <http://www.institutkurde.org/en/language> (erişim: 12.06.2015).

ABDURRAHMAN ADAK

IV. SOSYAL HAYAT ve KÜLTÜR

Türkiye, İran, Irak, Suriye, Azerbaycan ve Ermenistan'a yayılan geniş bir coğrafyada yaşayan Kürtler, komşu birçok kültür ve medeniyetten etkilenmiş olsalar da dil ve edebiyatları, hayat tarzları, müzikleri, örf ve âdetleriyle kendilerine özgü geleneksel bir kültür ortaya koymuşlardır. Ancak modernleşme ve küreselleşmeyle birlikte yaşanan ve farklılıkları azaltarak toplumları tek tipleştirilen ekonomik, siyasal ve kültürel değişim Kürtler'in diğer topluluklardan ayırt edilmelerini sağlayan geleneksel özelliklerini muhafaza etmelerini güçleştirmektedir.

Kürtler'in daha yoğun olarak yaşadığı coğrafya kuzeyde Türkiye'nin Kars ilinden başlayıp Erzurum, Erzincan, Dersim ve Harput'tan Diyarbakır'a uzanırken güneyde Hemrîn dağına (Zagros dağlarının batı uzantısı), doğuda Kirmanşah'a (İran) kadar uzanır. Kürtler'in Türk, Ermeni, Arap, Süryânî ve Keldânîler ile iç içe yaşadığı bu coğrafya hem tarihsel hem de sosyolojik olarak sadece tek bir etnik yapının varlığına imkân tanımayacak bir çeşitliliğe sahiptir. Bu heterojen yapı Kürtler'in kendi içlerinde de söz konusudur. Modern zamanlara

kadar daha iyi korunmuş olan aşiret yapısı Kürtler'in dağınık bir yapı arzeden küçük topluluklar halinde yaşaması sonucunu doğurmuştur. Bu yüzden aralarında gelenek, giyim kuşam, dil, mezhep ve hatta din farklılıkları bulunan (dil ve din konusunda bk.) Kürtler için birtakım genel nitelikler belirlemek güçleşmektedir. Kürtler'in yaşadığı coğrafyanın farklı ülke sınırları içerisinde kalması da aralarındaki farklılıkların devamlılığını etkilemiştir.

Aşiret. Kürtler arasındaki aşiret yapısı daha çok göçebelikle ilişkilendirilmiş olmakla birlikte yerleşik hayata geçişten sonra da varlığını sürdürdüğü görülür. Ancak bu geçiş süreciyle birlikte hem merkezî hükümetlerin politikaları hem de küresel, sosyal ve ekonomik gelişmelerin etkisiyle bu yapı kısmen çözülmekte, kısmen de dönüşerek yeni durumlara kendini uyarlamaya çalışmaktadır. Bundan dolayı Kürtler'in kendilerine özgü sosyal yapısından söz edilirken aslında daha çok aşiret yapısının hâkim olduğu klasik dönemler dikkate alınmaktadır. Aşiret çok karmaşık ve derin akrabalık, aidiyet, kimlik ve benzeri sosyal ve politik ilişkiler ağına sahip olan bir yapıdır. Özgün bir sosyolojik doku ve kendine özgü bir dizi değer ve norm içeren bu yapıda korumacılık işin özünü oluşturur. Her kabile mensubu hem kendi statüsünü hem de bütün ailenin itibarını korumak ve buna uygun davranmak durumundadır. Aksi halde ailenin tamamını rencide etmiş olur ki töre ve namus cinayetlerinin tetikleyici unsurlarından biri de budur. Aşiret mensupları birbirlerine belli ölçüde kan bağıyla bağlı olmasına ve bir akrabalar topluluğu görünümü vermesine karşılık akrabalık ilişkilerinin aşiret liderlerinin kabile liderlerine, onlardan "malmezînlere" doğru belli bir hiyerarşi içerdiği görülür. Bu hiyerarşi ve buna dayalı ilişkiler daha katı ve kapalı bir cemaat yapısını da beraberinde getirir. Ancak doğal temsilci konumundaki aile ve kabile liderleriyle "ak sakallılar" (rîspî) üzerinden hem bir itaat-otorite ilişkisi hem de iktidarla interaktif bir ilişki kurulmak suretiyle iktidara nisbî bir katılım söz konusudur. Fakat bu tür bir katılım aşirete kan bağı ile değil siyasî zorunluluklar sebebiyle bağlı olan aşiret dışı unsurlar için her zaman mümkün değildir. Özellikle zulüm ve haksızlık yapan liderlerin iktidarlarında reis hiçbir ilkeye riayet etmeyip akraba olup olmasına bakmadan tebaaya karşı çok acımasızca davranabilmektedir. Aşiretin her zaman için bir akraba topluluğu değil çoğu defa ekonomik bir örgütlenme olması özellikle